

Атаманчук Н. М. Особливості самооцінки обдарованих школярів шестирічного віку // Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості: колективна монографія; [за ред. В. Ф. Моргуна, Л. В. Герасименко, Р. М. Білоус]. – Кременчук: КрНУ імені Михайла Остроградського, 2016. – С. 219-233.

ОСОБЛИВОСТІ САМООЦІНКИ ОБДАРОВАНИХ ШКОЛЯРІВ ШЕСТИРІЧНОГО ВІКУ

Характер особистісних проблем обдарованої дитини багато в чому визначається особливостями її самооцінки. Відомо, що пізнання людиною самої себе пов'язано з пізнанням інших людей. Самооцінка складається у процесі діяльності дитини в системі взаємовідносин з іншими людьми. Б.Г. Ананьєв зазначає, що самооцінка свідомої діяльності дітей формується на основі оцінки дорослих [1, с. 67]. Ми вважаємо, саме ця ситуація відіграє вирішальну роль у формуванні самооцінки і загалом Я – концепції обдарованої дитини.

Я-концепція – це сукупність усіх уявлень індивіда про себе, або образ – Я, картина – Я в поєднанні зі ставленням до себе, до окремих своїх якостей, тобто – з самооцінкою. В самооцінці відбивається те, що обдарована дитина думає про себе, як оцінюватиме свої можливості в майбутньому.

У зв'язку з цим вивчення самооцінки обдарованих школярів шестирічного віку, становить важливий науковий інтерес і відкриває перспективи для оптимізації шляхів та засобів керування процесом самоусвідомлення обдарованої дитини.

Становлення самооцінки в початковій школі досліджували багато науковців (М. Боришевський, С. Максименко, Н. Максимова, К. Роджерс, І. Чеснокова та інші). Наявність впливу оцінних ставлень на становлення самооцінки учня відмічається дослідниками проблем навчання (Б. Ананьєв, М. Алексеєва, А. Алексюк, Л. Виготський, В. Давидов, Д. Ельконін, Г. Костюк, С. Максименко, О. Матюшкін, І. Якіманська та інші). Роль сім'ї у

становленні самооцінки молодшого школяра вивчали (О. Букін, О. Зверева, О. Каменська, Т. Кістяк, С. Тищенко, М.Феннел та інші). Проте, особливості проявів самооцінки в обдарованих школярів шестирічного віку вивчені ще не достатньо.

На думку І.І.Чеснокової, самооцінка з найперших моментів свого виникнення бере участь в регуляції поведінки. Також самооцінка є значущим компонентом структури самосвідомості, специфічно визначаючи і спрямовуючи весь процес саморегуляції [2, с.119].

Самооцінка не є вродженим та сталим утворенням особистості. Формування самооцінки відбувається поступово в процесі її діяльності та міжособистісної взаємодії. Психологи стверджують, що немає практично жодного соціального і психологічного аспекту особистості, який би не лежав коренями свого формування у родинному вихованні. Не є винятком і самооцінка дитини. Її розвиток в онтогенезі відбувається шляхом поступової інтеріоризації дитиною зовнішніх оцінок значущих дорослих, першочергово батьків. По суті, з усіх соціальних факторів, що впливають на формування самооцінки особистості, родина залишається найважливішим і найвпливовішим чинником.

Так, на думку М. Феннел, у становленні самооцінки молодшого школяра, важливе значення має стиль сімейного виховання, прийняті в сім'ї цінності. Сім'я, насамперед, може допомогти дитині подолати об'єктивно виникаючі труднощі [6, с.75].

На думку Т.В. Кістяк, батьки задають і вихідний рівень домагань дитини – те, на що вона претендує у навчальній роботі у взаєминах. Діти із високим рівнем домагань, мають завищену самооцінку з престижною мотивацією, розраховують лише на успіх. Діти з низьким рівнем домагань, мають низьку самооцінку, не ставлять собі високої мети і постійно сумніваються у своїх можливостях [3, с.61].

Вступ дитини до школи викликає зміну її статусу є випробуванням стійкості попередньо закладеної самооцінки. Оцінка батьків тепер конкурує з

позицією вчителя щодо результатів навчання дитини. Л.І. Божович, Г.О. Люблінська, Л.М. Фрідман та інші, підкреслюють вагомість впливу педагога у формуванні самооцінки дитини молодшого шкільного віку, тоді як дослідники Ф. Райс, Д. Шеффер схильні надавати перевагу механізмам родинного виховного впливу та порівнянню дитини себе з ровесниками.

В літературі, присвяченій дитячій обдарованості, вказується, що самооцінка особистості суттєво впливає на прояви і розвиток здібностей дитини. При цьому само сприйняття має два аспекти – знання про себе і ставлення до себе. Самооцінка – важливий фактор детермінації поведінки обдарованої дитини, вона багато в чому визначає спрямованість її діяльності, особливостей спілкування з іншими людьми.

Що ж є джерелами самооцінки обдарованої дитини? Дитина частіше оцінює себе позитивно, коли: батьки люблять її і ставляться до неї з участю (батько з радістю водить дитину до музичної школи – цим він ніби говорить їй “Ти важлива для мене”); привчають до дисципліни. Батьки дітей з високою самооцінкою не бояться встановлювати правила, разом з тим, готові обговорювати ці правила і їх виконання дітьми. У обдарованої дитини висока самооцінка – коли інші її оцінюють позитивно, низька – коли інші оцінюють її негативно.

Існує думка, що особистісні труднощі обдарованих дітей ще більше ускладнюються у випадках формування у них неадекватно заниженої самооцінки своїх можливостей у різних галузях діяльності, у тому числі в спілкуванні.

Відмітимо наслідки низької самооцінки обдарованих дітей шестирічного віку:

- 1) частіше мають проблеми у спілкуванні з ровесниками;
- 2) більш схильні до психічних розладів, таких як депресія;
- 3) частіше втягуються в антисоціальну поведінку.

Не потрібно забувати про те, що оцінка близьких дорослих, а особливо вчителя впливає на самооцінку обдарованого школяра шестирічного віку,

тому дорослі повинні регулювати рівень самооцінки. Необхідно пам'ятати, що оцінка та ставлення до обдарованої дитини дорослих відіграють важливу роль у становленні її Я-концепції.

У зв'язку з важливістю та відсутністю досліджень, безпосередньо присвячених вивченню самооцінки обдарованих школярів шестирічного віку ми зробили спробу з'ясувати характер уявлень про себе обдарованих шестирічок.

Дослідження проводилось на базі ЗНЗ м. Полтави. У ньому брали участь 500 першокласників (дітей шести років), із них 50 – обдарованих.

Емпіричне дослідження проводилось у два етапи:

Перший етап складався із двох серій, був спрямований на виявлення обдарованих дітей. Ми застосували такі методи: бесіда з педагогами та батьками; опитувальники для вчителів, батьків.

Слід зазначити, що спостерігаючи за поведінкою та діяльністю малюка, батьки й педагоги можуть помітити вищі досягнення дитини порівняно з ровесниками. Якщо ж досягнення дитини виходять за межі вікових можливостей, і вона з великим задоволенням виконує одну діяльність й залишається байдужою до іншої, можна констатувати наявність у неї певних здібностей.

Отже, аналіз результатів першої серії дослідження дав змогу окреслити коло дітей для більш поглиблених вивчень.

Під час другої серії дослідження проводилось індивідуальне діагностичне обстеження кожної дитини, у ході якого виявлявся рівень її інтелектуального і творчого розвитку. Виходячи з того, що компонентами обдарованості є інтелект, мотивація і творчість, ми використали методики, спрямовані на дослідження інтелекту та творчості дітей шестирічного віку (субтести, тест “Білі кружечки”).

Тестова методика виявлення обдарованості, розроблена співробітниками Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України (В.О.Моляко, О.І.Кульчицькою, Н.І.Литвиною, Л.Г.Чорною) за основу

взято методику Векслера (Векслер-тест) [4, с. 35-59], включає набір субтестів, адекватних дітям шестирічного віку.

Оцінка виконання субтестів та тесту “Білі кружечки” проводилася за такими показниками: швидкість – кількість відповідей; гнучкість – ступінь різноманітності відповідей; оригінальність; ступінь деталізації відповідей; легкість виконання дітьми запропонованих завдань.

Аналіз даних, отриманих у результаті використання тестової методики, показав, що вона дає можливість визначити всі складові змінні інтелекту: сприймання, увагу, пам’ять, логічне мислення в його образній і словесній формах.

Нами в цій частині дослідження було переведено всі показники, отримані досліджуваними дітьми за субтестами та тестом “Білі кружечки”, до єдиної Т-шкали. Зроблено стандартизацію [5, с.134-135]. Обчислено $\bar{X}$

середнє за формулою: $\bar{X} = \frac{\sum x_i}{n-1}$, де $\sum$ – сума; x_i – “сирі показники”; n – кількість спостережень та обчислено σ (сігму) за формулою:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x_i - \bar{X})^2}{n-1}}$$

Результати, одержані під час проведення вказаних методик, представлено в таблиці 1. Звичайно для підрахунку тестів креативності використовують Т-шкалу $\bar{X}=50$, $\sigma = \pm 10$. Для порівняння результатів кожної дитини з іншими дітьми ми перенесли застосування цієї шкали на тест Векслера. Хоча відомо, що для тесту Векслера використовують шкалу $\bar{X}=100$, $\sigma = 15$.

Під час другого етапу дослідження спрямованого на вивчення особливостей самооцінки обдарованих школярів шестирічного віку нами використовувалися такі методи, як само і взаємо оцінювальні методики, бесіди з дітьми, батьками, вчителями, протоколювання і аналіз оцінкових

суджень дітей. Самооцінка обдарованих дітей визначалась через порівняння ними оцінки своєї діяльності з оцінкою вчителя.

Другий етап дослідження складалося із трьох серій:

Під час першої серії обдарованим дітям пропонували придумати казку з словами: дівчинка, вовк, ліс, метелик, квіти і перед тим, як віддати на перегляд вчителю, самим оцінити казку, поставивши відповідне позначення – оцінку.

Діти оцінювали свою працю такими знаками: “квіточка з п’ятьма пелюстками” – відмінно виконана робота; “квіточка з чотирма пелюстками” – добре виконана робота; “квіточка з трьома пелюстками” – робота виконана посередньо; “квіточка з двома пелюстками” – робота не виконана.

Під час другої серії дослідження самооцінка обдарованої дитини поєднувалася з об’єктивними оцінками вчителя та визначався ступінь її адекватності.

Під час третьої серії дослідження в ході індивідуальної бесіди з обдарованими шестирічками експериментатор встановлював, яку роль під час інсценування своєї казки (головну чи другорядну) вони хотіли б отримати. На цьому етапі з’ясовувався ступінь відповідності уявлень дитини про оцінку її вчителем в процесі інсценування казки (рефлексування дітьми очікуваної оцінки).

З цією метою до дитини зверталися із запитанням: “Як ти вважаєш, яку роль при інсценуванні казки тобі доручить вчитель? Чому?”

В ході експериментального дослідження нами відмічалось: співпадає чи не співпадає оцінка дитини і дорослого; ступінь рефлексування обдарованою дитиною очікуваної оцінки.

Представимо результати експериментального дослідження.

Залежно від того, наскільки швидко і правильно вирішувалися завдання тестів, яка кількість їх виконана у відведений час, було визначено рівень розвитку інтелекту дітей шестирічного віку. Із загального числа досліджуваних (500 дітей) нами відібрано 50, котрі за Т-шкалою набрали

найбільшу кількість балів, отже наділені високим рівнем інтелектуального розвитку. Як показано в табл. 1, досліджувані мають неоднакову кількість балів за вербальною та практичною шкалою.

Таблиця 1

Оцінка тестових показників обдарованих дітей шестирічного віку за Т-шкалою

Тест Векслера														Тест “Білі кружечки”					
вербальні субтести						сума	невербальні субтести							сума	легкість	оригінальність	гнучкість	сума	
1	2	3	4		5		6	7		8	9	10			1	2	3		
			1	2			1	2			1	2	3						
79	79	79	79	79	75	470	78	81	81	80	80	81	81	80	642	86	86	80	252

Так, за перший субтест загальної поінформованості, другий – загальної зрозумілості, третій – встановлення схожості, четвертий – повторення цифрових рядів вони набрали по 79 балів; за п’ятий словниковий субтест (вербальна шкала), порівняно з чотирма попередніми субтестами, діти отримали менше балів – 75. Тоді, як за практичною шкалою вони набрали більшу кількість балів, (включаючи шостий субтест знаходження деталей – 78 балів) за сьомий субтест кубиків, восьмий – послідовних картинок, десятий – лабіринтів (перше та друге завдання) – діти отримали по 81 балу. За дев’ятий субтест – складання частин у ціле і десятий – лабіринти (третє завдання) – по 80 балів. Як бачимо, в досліджуваних домінує практичний інтелект (загальна кількість балів за п’ять субтестів – 642) над вербальним (за п’ять субтестів – 470 балів). Отже, досліджувані показують різні результати з вербального і практичного інтелекту.

З таблиці 1 видно, що діти отримали високу кількість балів за тест “Білі кружечки”. Аналіз даних, відображених у таблиці, та спостереження за досліджуваними дають підставу стверджувати, що вони досить легко й оригінально виконали запропоновані їм завдання, серед ровесників набрали найбільше балів (за легкість та оригінальність – 86 балів). Виділеним дітям притаманні кмітливість, спостережливість, вияв елементів творчості під час виконання завдань. Вони показали не лише здатність точно помічати аналогії між предметами, а й вміння пропонувати оригінальні варіанти, які доповнюють стандартне бачення об’єктів, предметів, явищ.

Отже, виділені нами 50 дітей шести років отримали високу експертну оцінку педагогів та набрали високу кількість балів за Т-шкалою. Це дає підстави вважати їх обдарованими, такими, що виділяються із середовища ровесників високим розумовим розвитком, який є результатом і природних задатків, і сприятливих умов виховання.

Серед обдарованих дітей шестирічного віку відповідно до стилю виховання (встановлено на основі бесід, опитувань проведених з батьками) в сім’ї нами було виділено дві групи.

Обдарованих дітей першої групи (30 дітей) батьки оцінюють позитивно. Впевнені в можливостях своєї дитини. Постійно підтримують, підбадьорюють її. Сприймають дитину такою, якою вона є, в сім’ї панує атмосфера співпраці. Це забезпечує можливість усвідомлення дитиною своїх прав і обов’язків. Малюка привчають до пошуків творчих, оригінальних рішень, не бояться помилятися.

Обдарованих дітей другої групи (20 дітей) батьки оцінюють негативно. Висувають високі вимоги, підпорядкування яким з боку дитини є основною умовою. Дорослі виявляють критичне ставлення, часто вдаються до порівнянь успіхів власної дитини з успіхами ровесників. Правила поведінки і діяльності не обговорюються з дитиною, не вводяться через її власний вибір, а отже, не усвідомлюються як найдоречніші, навпаки, сприймаються як „команди” батьків. Позиція близьких рідних не дає дитині можливості

зблизитися із ними, їхні взаємини втрачають довірливий характер.

Наведемо витяги з протоколів, які характеризують особливості самооцінки обдарованих дітей першої та другої груп.

Рефлексування очікуваної оцінки. Дарина (6 років) – перша група.

Дівчинка давала відповідь на запитання експериментатора. „Як ти вважаєш, яку роль при інсценуванні казки тобі доручить учитель? Чому?”

- Головну. Вона говорить багато слів, а я зможу їх швидко вивчити.
- Головну. Адже вчитель, думає як я.
- Головну. Схожа на цей персонаж, патлата.
- Головну. Бо це цікаво.
- Головну не хочу, бо не буде змоги допомагати дітям.

Отже, діти першої групи впевнені у своїх можливостях, мають почуття власної цінності, здатні виділяти власні чесноти і вади, орієнтуватися на реальні якісно-кількісні показники своїх досягнень, зіставляти своє оцінне судження з думкою авторитетного дорослого.

Рефлексування очікуваної оцінки. Даша (6 років) – друга група.

Дівчинка давала відповідь на запитання експериментатора. „Як ти вважаєш, яку роль при інсценуванні казки тобі доручить учитель? Чому?”

- Головну. Бо я схожа на цей персонаж.
- Головна складна роль. Не всі її можуть зіграти. Я мабуть зможу.
- Головна складна роль. Її виразно потрібно зіграти, з емоціями. Мабуть зможу тільки я.
- Головну. Хоча, можливо є розумніші за мене діти.
- Колись, при інсценуванні казки я дуже гарно зіграла роль яблуні. Тому вчитель знову мене обере на головну роль.

Діти другої групи невпевнені у собі, недовірливі, прагнуть обрати собі об'єкт наслідування, надміру завищують оцінки власних досягнень, не здатні відстоювати власні оцінки, сперечатися з іншими задля відстоювання істини.

Ми погоджуємося з думкою відомого дослідника дитячої самосвідомості П.Р. Чамати [7], дитині необхідно пережити своє ставлення

до інших людей і ставлення інших людей до себе. Тільки на цій основі може сформуватися більш-менш правильне ставлення до себе самої, правильна самооцінка.

Отже, наше дослідження дає підстави стверджувати, що обдаровані діти, які переживають задоволення від доброзичливої уваги й підтримки з боку батьків, як правило виявляють самостійність, цілеспрямованість, вміють долати труднощі, доводити розпочате до кінця, за власною ініціативою перевіряють зроблене, знаходять свої помилки, виправляють їх. Обдаровані школярі шестирічного віку, батьки яких висувають до них суворі вимоги, позбавлені переживань радості від успішності своїх зусиль, зневіряються згодом у власних можливостях, звикають до розчарувань, розгублюються і втрачають позитивне ставлення до самих себе.

Важливим аспектом отриманих нами результатів слід вважати те, що обдаровані діти, як правило високо оцінюють себе незалежно від стилю виховання в сім'ї.

Проте очікування обдарованих шестирічок не завжди збігаються з оцінками їх вчителем (див. табл. 2).

Таблиця 2

Самооцінка обдарованих школярів шести років (залежно від стилю виховання в сім'ї) – дані наведено в %

Самооцінка обдарованих дошкільників		Групи дітей	
		I	II
Оцінка свого успіху	Співпадає	100	50
	Не співпадає	–	50
Відповідність очікуваної оцінки	Співпадає	87,5	37,5
	Не співпадає	12,5	62,5

У дітей першої групи оцінка власного успіху є вищою, порівняно з обдарованими дітьми другої групи. Так, оцінка власного успіху дітей першої групи співпадає з оцінкою вчителя на 100%, а у дітей другої групи – на 50%.

Обдаровані школярі шестирічного віку, високо оцінюючи себе, також і від учителя очікують високої оцінки своїх умінь.

В обдарованих школярів першої групи у порівнянні з обдарованими шестирічками другої групи спостерігається тенденція до зменшення завищених очікувань. Так, очікувана оцінка дітей першої групи відповідає оцінці вчителя на 87,5%. Тоді, як у дітей другої групи – 37,5%.

Отже, із наведених вище даних бачимо, що самооцінка дітей першої групи є більш адекватною порівняно із самооцінкою дітей другої групи.

Очевидно це пов'язано з тим, що активізація дитячої самооцінки, відбувається у тих обдарованих школярів шестирічного віку з якими батьки, не вдаючись до моралізувань, частіше аналізують об'єктивні наслідки діяльності, показують чого вони навчилися (в поведінці та діяльності) і чого ще слід навчитися. Учитель та батьки повинні постійно допомагати дітям правильно й об'єктивно оцінювати самих себе, власні досягнення, вчинки і поведінку, оскільки обдарованим дітям шести років (як і звичайним дітям цього віку), важко без допомоги дорослих самим оцінити себе.

Для обдарованих школярів шестирічного віку першої групи, на думку вчителів, характерні високі успіхи у навчанні, зразкова поведінка на уроках, самостійність, високий інтелектуальний розвиток. Разом з тим, як вони вважають, досить високо цінуються ровесниками наявність навичок спілкування з дітьми, товарицькість, доброта, готовність та вміння поділитися, допомогти. Обдаровані школярі товариські, вміють мирно домовитися та вирішити проблему. Для них також характерні прояви взаємодопомоги, справедливості, доброзичливості. Вони активні в житті класу, володіють добре розвиненими організаторськими здібностями.

Для обдарованих школярів шести років із другої групи, на думку вчителів, характерні деякі непривабливі якості: недисциплінованість, афективні форми поведінки. Нерідко ці діти виявляють егоїзм, невміння рахуватися з інтересами інших, чекають особливого ставлення до себе, недоброзичливі, не вміють прийти на допомогу, агресивні, грубі.

Особливостями їх характеру є впертість, нетовариськість, схильність до афективної поведінки.

Наведемо приклади характеристик, даних вчителями на обдарованих школярів шестирічного віку, різних груп.

Діана Л. (перша група): “Користується великим авторитетом в класі, вміє будувати взаємини з ровесниками. Відрізняється вмінням відповідати на прохання та пропозицію ровесників, доброзичлива. Ввічлива. Життерадісна, впевнена в собі. Дуже самостійна. Краще за інших вміє придумати цікаву гру, володіє необхідними ігровими навичками та вміннями. Завжди в оточенні дітей. Добре інтелектуально розвинена, найкраще в класі переказує, читає, пише. Ініціативна, бере участь в художній самодіяльності, активна в житті класу”.

Богдана Н. (друга група): “ Може знайти спільну мову з ровесниками. Не зловредна. Добра, може й поділитися, й допомогти товаришам. Гарно розвинені трудові навички. Артистична. Але інколи може образити ровесників. Не прислухається до думки однолітків, не вміє вислуховувати співрозмовника до кінця, перериває співрозмовника, має звичку виправляти інших.”

Отже, батьки повинні пам'ятати, що саме в сім'ї обдарована дитина вперше осягає ціннісне ставлення до себе дорослих. Виховання буде ефективним за умови, коли батьки зважатимуть на те, що дитина є особою, яка має свої прагнення, бажання. Обдаровані школярі шести років, які переживають задоволення від доброзичливої уваги й підтримки з боку батьків, педагога, як правило виявляють самостійність, цілеспрямованість, вміють долати труднощі, доводити розпочате до кінця, за власною ініціативою перевіряють зроблене, знаходять свої помилки, виправляють їх. Обдаровані школярі шести років, до яких батьки та вчителі висувають суворі вимоги, позбавлені переживань радості від успішності своїх зусиль, зневіряються згодом у власних можливостях, звикають до розчарувань, розгублюються і втрачають позитивне ставлення до самих себе.

Відчуваючи велику потребу знати себе й не вміючи самостійно правильно оцінити власні позитивні й негативні якості, обдаровані діти шести років виявляють підвищену чутливість до оцінок з боку інших, глибоко переживають це, виявляючи загострене самолюбство. З цих причин обдаровані учні дуже часто боляче реагують як на успіхи, так і неуспіхи у своїй діяльності. Не вміючи глибоко з'ясувати причини, вони часто приписують собі якості, яких насправді не мають.

Усвідомлюваний під впливом оцінного ставлення інших людей певний рівень їхніх здібностей може слугувати основою для виникнення і формування думки про себе, того чи іншого ставлення до дорослих і однолітків, а також до результатів власної діяльності. Завищена або занижена оцінка не тільки впливає на розвиток здібностей обдарованої дитини, а й виробляє в неї певне ставлення до себе й до інших, при чому воно переноситься й на інші сфери діяльності.

Наші спостереження показують, що адекватний розвиток самооцінки обдарованого школяра шести років – базується на об'єктивних даних: аналізі дитиною результатів своєї діяльності, дій, вчинків, своїх взаємин з іншими людьми. При цьому дитина повинна постійно враховувати оцінку себе іншими.

Отже, ми вважаємо, що серед факторів, які впливають на розвиток самооцінки обдарованих школярів шестирічного віку можна виділити наступні: співвіднесення своєї оцінки з оцінкою тих людей, думка яких для обдарованої дитини є значущою; ставлення інших людей до даної дитини як до особистості.

Якщо обдарована дитина буде відчувати, що оточуючі вірять у її здібності, визнають її цінність як особистості, то це буде стимулювати у неї позитивне самосприйняття, саморозвиток. Обдарований школяр буде реально оцінювати свої можливості, бачитиме кінцеву мету своєї діяльності. В іншому випадку обдарована дитина не усвідомлюватиме можливості для внутрішнього зростання, що призведе до втрати багатьох резервів розвитку.

Подальшу перспективу дослідження вбачаємо у поглибленому вивченні впливу на обдарованих школярів психологічних факторів, що сприяють адекватному усвідомленню власних здібностей, зв'язку особливостей самооцінки обдарованих школярів з їх соціальним статусом.

Література

1. Ананьев Б.Г. К постановке проблемы развития детского самосознания / Б. Г. Ананьев // Избр. психол. тр. – Т.2. – М., 1980. – 287 с.
2. Болотова А.К. Развитие самосознания личности: временной аспект / А.К. Болотова // Вопросы психологии. – 2006. – № 2. – С. 116-125.
3. Кистяк Т.В. Тривожний ребенок. Младший школьный возраст / Т. В. Кистяк. – М.: Академія, 2008.– 186 с.
4. Моляко В.А. Интеллектуальная одаренность и её выявление у детей старшего дошкольного возраста / В.А. Моляко, Е.И. Кульчицкая, Н.И. Литвинова, Л.Г.Черная.– К.: Знание, 1993. – 60 с.
5. Словарь-справочник по психологической диагностике / Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М., – К., 1989. – С. 134-135.
6. Феннел М. Як підвищити самооцінку / М. Феннел. – М.: АСТ, 2005.– С.144.
7. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р. Чамата. – К.: Знання, 1965. – 48 с.